

ԱՍՏՈՒԱԹԱՇՈՒՆԶ ՄԱՏԵԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

La Version Arménienne est, selon moi, la Reine de toutes les Versions du Nouveau Testament ...

On peut rétablir le Texte des Septante en une infinité d'endroits par les moyens de cette Version ...

M. V. La Croze

Ա. ՍԱՀԱԿ-ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ ԿԱՆՈՆԸ

Համաշխարհային գրականութեան զուլե-գործոցներից մէկն է Աստուածաշունչ մատեանը, որի բաղմամբիւ հին թարգմանութիւնների շարքում հայկականը բանասիրական համբաւ է վայելում որպէս «թագուհի թարգմանութեանց»՝ սկսած ԺԸ դարից։ Հայկական թարգմանութիւնը, որը կատարուել է Ե դարում, մեսրոպեան տառերով գրի առնուած առաջին երկն է եւ Հանդիսանում է հայ գրաւոր մշակոյթի հնագոյն յուշարձանը։

Աստուածաշունչ մատեանի հայերէն թարգմանութեան մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդում պատմական աղբիւրները՝ Ե դարի մատենագիրներ Կորիւնը, Ղազար Փարպեցին եւ Մովսէս Խորենացին. իսկ մեր ժամանակների բանասիրական գրականութեան մէջ թարգմանութեան պատմական հանգամանքների, նրա լեզուական, բնագրական եւ այլ հարցերի հետազոտութեանն են նուիրուած բաղմամբիւ ուսումնասիրութիւններ։

Աստուածաշունչ մատեանի հայկական թարգմանութիւնն ունեցել է որոշակիօրէն երկու տարբեր հանդրուաններ, կամ, ինչպէս ընդունուած է ասել, եղել են երկու թարգմանութիւններ։ Դրանցից առաջինը, որը մասամբ տարբեր է եւ մասամբ յունարէն սկզբնաղբերից կատարուած թարգմանութիւն էր, պատկանում է հայկական տառերի դիւտից (405/406 թ.)¹ մինչեւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովն (431 թ.) ընկած շրջանին. իսկ երկրորդը, որ նախորդի վերանայումն ու սրբադրումն էր Բիզանդիոնից ձեռք բերուած յունարէն բրնձաղբերի հետեւողութեամբ, պատկանում է Եփեսոսի ժողովին անմիջականօրէն յաջորդող տարիներին։

Առաջին շրջանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցը Եղեւսիայում տառերի դիւտն անելուց յետոյ՝ անցնելով Սամուսատ, որպէսզի այնտեղ Յոյն ղեղաղիր Հոսփանոսի ձեռքով այդ տառերը դժադրական ձեւաւորման ենթարկի, այնտեղ էլ իր աշակերտներից Յովհան Եկեղեցացու եւ Յովսէփ Պաղնացու հետ միասին կատարեց Աստուածաշնչի գրաւոր թարգմանութեան առաջին փորձը՝ սկսելով Առակաց գրքից, ինչպէս պատմում է նրա կենսագիր Կորիւնը. «Եւ եղեալ ըսկիդն թարգմանելոյ գրիբս նախ յԱռակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծա-

¹ Երուսաղ Տէր-Միմասեան, «Հայոց գրեթէ դիւտի թուականի եւ այլ յարակից խնդիրների մասին», Բանբեր Մատենադարանի, Թ. 7, Երեւան, 1904, էջ 25-48։

նոր իմաստութեան ընծայեցացանէ՛ լինել, ապելով՝ եթէ 'ձանաշէլ զիմաստութիւն եւ զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ', որ եւ զքեցաւ ձեռամբն աշտրիկ զբշի՞² :

Այնուհետեւ Մեսրոպը վերադառնում է Հայաստանի մայրաքաղաք Վաղարշապատ՝ սկիզբ է դրում Հայաստանի լուսաւորութեան մեծ դործին ո՛չ միայն զպրօցների հիմնադրմամբ եւ նորագիւտ տաղերի ուսուցմամբ, այլեւ թարգմանական եռանդուն դործունէութեամբ: Առակաց գրքից յետոյ՝ Սահակ Պարթևի, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ նրանց աշակերտների աշխատանքով Հայացւում են Մովսէսի Հնգամատեանը, մարգարէական գրքերը, Պօղոսի եւ առաքելական ուրիշ թղթեր, ինչպէս եւ աւետարանները: Այդ մասին է գրում գործեալ Կորինը. «Յայնմ ժամանակի երանելի եւ ցանկալի աշխարհս Հայոց անպարտան սքանչելի լինէր: յորում յանկարծ ուրեմն Օրէնաւոյց Մովսէս՝ մարգարէական դասուն, եւ յառաջագէմն Պօղոս՝ բովանդակ պատքելական զնորմիւրն, հանդերձ աշխարհակեցոյց աւետարանաւն Քրիստոսի աշխարհական զնորմիւրն հասեալ ի ձեռն երկուց հաւաքաբեկոցն՝ հայաբարբառ հայերէնաբարբառ գտան»³ :

Ասկայն Կորինի վերոյիշեալ տուեալներն այս շրջանում թարգմանւած գրքերի մասին ամբողջական պատկերացում չեն տալիս: Այդ մասին լրացուցիչ տեղեկութիւնք մենք գտնում ենք Մովսէս Խորենացու մօտ, որի համաձայն թարգմանութեան գործը Առակաց գրքից յետոյ շարունակուել էր՝ «բովանդակելով գրսան եւ գերկու յաշնիսն եւ զնոր Կտակս»⁴: Այս տեղեկութեան հիման վրայ մենք պիտի ընդունենք, որ Խորենացին այստեղ 22 «յաշնի» գրքեր⁵ առելիս նկատի ունի Հին Կտակարանի կանոնը՝ ըստ եբրայականի: Երբայական կանոնի համաձայն, ինչպէս բացատրուած է Հերոնիմոս Ստրիդոնացու կողմից լատինական Վուլգատայի առաջարանում (Prologus galeatus), Հին Կր-

2 «Կորին. Վաքք Մաշտոցի» (հրատ. Մ. Արեղեանի), Երեւան, 1941, էջ 50:

Կորինի բնագրի այս եւ յարակից մասերի վերաբերեալ կարեւոր դատողութիւններ տեսել՝ Մ. Արեղեան, «Հայոց Հին գրականութեան պատմութիւն», գիրք Ա, Երեւան, 1944, էջ 87-89 («Առաջին թարգմանիչներ եւ թարգմանութիւններ»), 575-588 («Մաշտոցի գործն եւ զնախալում եւ Սամաստի») :

3 «Կորին. Վաքք Մաշտոցի», էջ 56:

4 «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց» (հրատ. Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յաւուրիանեանի), Թիֆլիս, 1913, էջ 327:

5 Մեր մատենագրական աղբիւրներում յայտնի եւ գաղտնի կամ ծածուկ տեղմիններով են նշուած Աստուածաշնչի կանոնական (վաւերական) եւ անկանոն կամ պարականոն (անվաւեր) կոչուած գրքերը: Այդ մասին մենք արդէն խօսել ենք ուրիշ առթիւ, տե՛ս Յ. Ս. Առասեան, «Հայկական մատենագիտութիւն Ե-ԺԸ դդ.», հտ. Ա, Երեւան, 1959, էջ X եւ 898-910:

Այս առթիւ նշենք, որ անկանոն կամ պարականոն գրքեր հասկացողութիւնը երկու տարրեր տուեմք ունի: Բողոքականները կանոնական ընդունելով միայն եբրայական կանոնի ընդգրկած գրքերը՝ ննացածներն աւանդաբան պարականոն եւ համարում եւ անուանում: Ինչ պատճառով հնութիւն ունեցող եկեղեցիները՝ Յունականը, Հայկականը եւ Լատինականը, եբրայական կանոնում եղածները համարելով նախական գրքեր եւ երկրորդական անուանելով մի շարք այլ գրքեր, որոնք իրենց կանոններով վաւերական եւ համարում, պարականոն (տարականոն) են անուանում միայն նախական եւ երկրորդական գրքերի շարքից դուրս ննացածները: Հայուի առնելով այս երոգութիւնը՝ Հայկական Աստուածաշնչի մասին խօսելիս պէտք է զգոյշ լինել պարականոն տեղմինի գործածութեան ժամանակ, թիւրբացութիւններէ չենդի շտալու համար:

տակարանն ամփոփում էր 22 գրքերի մէջ, ըստ որում Դատաւորաց գիրքը եւ Հոգւոյն՝ կազմում էին 1 միաւոր, Թագաւորութեանց Ա եւ Բ գրքերը՝ 1, Թագաւորութեանց Գ եւ Դ գրքերը՝ 1, Երեմիայի մարգարէութիւնն ու Ողբը՝ 1, Երկուտասան մարգարէից գրքերը՝ 1, Մնացորդաց Ա եւ Բ գրքերը՝ 1, Եզրի Բ եւ Գ (Նէեմի) գրքերը՝ 1. Իսկ Հեռեւեալ գրքերը կազմում էին 1-ական միաւորներ. Ծնունդ, Ելի, Ղեւտակաճ, Թիւ, Երկրորդ օրէնք, Յետա Նաւեայ, Յսայի, Եզեկիէլ, Յոբ, Սաղմոսք, Առակք, Ժողովող, Երգ երգոց, Դանիէլ եւ Եսթեր⁶, որոնց դումարն անում էր 22: Սրանք, դատ-դատ Հաշուելով, այն 39 գրքերն են, որոնք մեր այժմեան կանոնում անուանում են Նախակաճ գրքեր: Միայն պիտի նկատի ունենալ, որ Դանիէլի Գ գլխի 24-90 համարները եւ ԺԳ ու ԺԴ գլուխներն ամբողջութեամբ, ինչպէս նաեւ Եսթերի Ժ գլխի 4 համարից մինչեւ ԺԶ գլխի 24 համարը երբայական կանոնում չկան, այսինքն մտնալով Նախակաճ չեն. այդ հատուածները պատկանում են այսպէս կոչուած երկրորդակաճ գրքերի շարքին:

Վերոգրեալ՝ 22 գրքերից բաղկացած կանոնի ծագումը Հայաստանում՝ անշուշտ ասորական Պեշիտտայից էր⁷, որը պարսկական գերիշխանութեան սահմաններում հեղինակութիւն էր վայելում Ասորական Եկեղեցու ունեցած քաղաքականապէս արտօնեալ դիրքի շնորհիւ: Ըստ երեւոյթի՝ այսպիսի կանոնի որդեգրման հետեւանքով է, որ անհրաժեշտ էր դարձել նաեւ Հերոնիմոս Ստրիդոնացու Առաջարանի թարգմանումը, որը, ինչպէս կարծւում է, տեղի ունեցած պէտք է լինի Ե դարում յունարէնից⁸:

Ինչ վերաբերում է Նոր Կտակարանին՝ նրա կազմի մասին Խորենացու տուած տեղեկութիւնը որոշակի չէ: Կորինթի վերոյիշեալ տեղեկութիւնն այդ մասին թէեւ աւելի որոշ է, բայց թերի է: Կորինթից, ինչպէս նշեցինք վերելում, միայն յայտնի է, որ թարգմանուել էին Աւետարանները, Պողոսի թղթերը եւ առաքելական միւս թղթերը. բայց թէ առաքելական թղթերից որո՞նք էին ընդունելի համարում այդ ժամանակ, եւ Նոր Կտակարանի միւս գրքերը եւս թարգմանուել էին թէ ոչ, անյայտ է մնում:

Այս մասին մենք պիտի առաջնորդուենք նորից Խորենացու թելադրած ուղիով, ըստ որում՝ եթէ Նոր Կտակարանի կանոնն էլ հարկ է որոնել Ասորական Եկեղեցու աղղեցութեան սահմաններում, ինչպէս Հին Կտակարանինը, ապա պիտի նշել, որ մետրոպեան տառերի գիտի ժամանակաշրջանում Ասորիները մօտ գոյութիւն ունէր չորս Աւետարանների մի Հին թարգմանութիւն, որը Բ դարի յունարէն անտիոքեան բնադիրն էր ներկայացնում եւ որն այժմ քանատիրութեան մէջ յայտնի է Եւանգելիոն դա-Մեփարքէշ անունով: Ռաբուլաբը, որ Եդեսիայի եպիսկոպոս եղաւ 411-435 թթ., այդ թարգմանութիւնը վերանայեց ու մօտեցրեց յունական անտիոքեան այն բնագրին, որն օգտա-

⁶ Հմմտ. Հերոնիմոս Ստրիդոնացու Վասն Ի քսան եւ յերկուս գիրքս եւն., Հանդէս Ամսօքայ, 1920, էջ 411-428: Հերոնիմոսի ցուցակը լիովին համապատասխան է երբայական կանոնին. Հմմտ. "La Sainte Bible qui comprend l'Ancien et le Nouveau Testament traduits sur les textes originaux hébreu et grec par Louis Segond", nouv. éd., Paris, 1937.

⁷ Երբայական կանոնի նման՝ նախնական Պեշիտտան եւս չունէր Եսթեանից բրեւագրի պարունակած երկրորդական գրքերը. Rubens Duval, "La littérature syriaque", 3e éd. Paris, 1907, p. 30.

⁸ ՏՎ՝ Ն. Արխու. Վարդանեան, «Յերոնիմոսի վասն Ի քսան եւ յերկուս գիրքս առ Ի Հերբայեցոց գլոցմանութիւնս բաժանելոյ», Հանդէս Ամսօքայ, 1920, էջ 385-428: Ն. Ալիմեան, «Դատական հայերէնը եւ Վիեննական Միտիթաքեան ղոգրոցը», Վիեննա, 1932, էջ 38:

գործման մէջ էր եւ դարի սկիզբներին։ Ռարուշտի կողմից վերանայում այս թարգմանութիւնը հիմք հանդիսացաւ Նոր Կտակարանի ասորական այն խոմբադրութեանը, որը յայտնի է Պեշիտտա անունով եւ որի կազմը համայրուեց եւ դարի ընթացքում։ Անկախ այն խնդրից, թէ հայերէն թարգմանութիւնները ո՞ր լեզուից էին կատարուել — ասորերէնից, թէ յունարէնից, — կանոնի հարցում անկասկած ենթարկուած էին ասորականին, որի ներկայացուցիչը Պեշիտտոն էր։ Նախնական Պեշիտտոն, չորս Աւետարաններից բացի, բովանդակում էր նաեւ Գործք առաքելոցը, որին կցուած էին կաթողիկեայ թղթերից երեքը՝ Պետրոս Ա-ը, Յովհաննու Ա-ը եւ Յակոբի թուղթը. եւ հուսկ՝ Պողոսի Ա-ԺԴ թղթերը։ Նրա կազմում չկային առաքելական միւս թղթերը եւ Յայտնութիւնը։ Բացակայում էին նաեւ Ղուկասու Աւետարանի ԺԲ գլխի 17-18 տները եւ Յովհաննու Աւետարանի Ը գլխի 1-11 տները⁹։

Ապահովարար այս պատկերն ունէր Նոր Կտակարանի կանոնը նաեւ Հայաստանում։

Այսպիսով՝ Հին եւ Նոր Կտակարանների հիմնական մասերը հայացուել էին հայկական թարգմանութիւնների այս առաջին շրջանում, եւ դա է, որ օգտագործման մէջ էր Հայաստանում մինչեւ Եփեսոսի տիեզերական ժողովը։

Թարգմանութեան երկրորդ շրջանն ընկնում է, ինչպէս նշեցինք, եւ փետոսի ժողովին յաջորդող տարիներին։

Այս շրջանի գործունէութիւնը կայանում էր նախկինում կատարուած թարգմանութիւնները վերանայելու եւ պակասները լրացնելու մէջ։

Նախկին թարգմանութիւնները, մեր աղբիւրների հաղորդման համաձայն, համարուած էին «փութանակի»՝ շտապ կատարուած անբաւարար թարգմանութիւններ։ Սահակ Պարթևի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտները Բիւզանդիոնից բերում են Հին եւ Նոր Կտակարանների վաւերական օրինակներ, որոնց հիման վրայ ձեռնարկուած է նոր աշխատանքի կազմակերպմանը։ Սոսեւրով այդ մասին՝ Կորինն ասում է, որ «երանելոյն Սահակայ... առեալ հանդերձ Եղանկաւ զյառաջագոյն զյանկարծագիւտ զփութանակի զթարգմանութիւնս»՝ հաստատելք ճշմարիտ օրինակօք բերելովք¹⁰։ Իսկ Սորենացին ասում է, որ վաւերական օրինակներն ստանալուց յետոյ՝ «առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ»՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անդամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նոքօք վերտաին յօրինալ նորոգմամբ¹¹։ Ի հարկէ՝ հասկանալի է, որ այդ աշխատանքին մասնակցում են մի խումբ թարգմանիչներ։

Բիւզանդիոնից բերուած յունարէն բնագրերը, Կորինի եւ Սորենացու օգտագործած տեքստերնորով, հանդիսանում էին հաստատում, ճշմարիտ եւ քստոյց օրինակներ։ Այս օրինակների որդեգրումը Հայաստանում՝ անհրաժեշտօրէն առաջ էր բերում երկու նոր պահանջներ. նախ՝ վերանայումը նախկին թարգմանութեան բնագրերի, երկրորդ՝ թարգմանումն այն գրքերի, որոնք նախկին թարգմանութեան ժամանակ դուրս էին մնացել Հին եւ Նոր Կտակարանների մինչեւ այդ ընդունուած կանոնից։

Նախկին թարգմանութեան վերանայման խնդիրը կապ ունի բնագրական հարցերի հետ։ Այդ խնդրին կ'անդրադառնանք յետոյ։ Ինչ վերաբերում է Աստուածաշնչի այն գրքերին, որոնք նոր են թարգմանուել այս շրջանում, ապա այդ մասին պիտի նկատի ունենայ Հետեւեալը։

⁹ Նոր Կտակարանի ասորական խոմբադրութիւնների եւ յատկապէս Պեշիտտոյի մասին տե՛ս՝ Rubens Duval, "La littérature syriaque", p. 37-42.

¹⁰ «Կորին. Վարք Մաշտոցի», էջ 70։

¹¹ «Մովսիսի Սորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 343։

Հին կտակարանի հաստատում, Յիսկիսի և Եսայի օրհնականներն ուրիշ բան չէին, եթե ոչ յունական աշխարհում ընդունուած Եօթամասնից ընդդէմը, որի կանոնը, քաջի աշխարհում 39 նախականն զրքերից, որոնք առարական Պաշտօնայի կանոնն էին կազմում, ընդգրկում էր նաեւ այնպէս կոչուած երկրորդականն զրքերը՝ Եզրի Ա, Յուդիթ, Տովիթ, Մակարայեցուն Ա-Դ, Խմաստութիւն Սոփոմոնի, Խմաստութիւն Յեսուայ որդւոյ Սիրաբայ և Բարուի։ Ինչպէս նաեւ Դանիէլ-ի և Եսայի-ի զրքերի աշխարհի քանի հաստատուեցին, որոնք բացակայում էին Պաշտօնայի կանոնում¹²։ Ինչպէս նշեցինք վերեւում։ Եօթամասնից կանոնի այս զրքերն էին, որ նոր թարգմանութեան հայերէնի¹³, բայց երկու-թիւն՝ բացառութեամբ Մակարայեցուն Գ զրքի, որի թարգմանութեան հետքն չեն նկատուել։ Հայ մատենագրութեան մէջ¹⁴։ Դրանց մեծ մասը և դարի Հայ հեղինակների երկերում օգտագործուել և կամ յիշատակուել են արդէն¹⁵ և միայն մի քանիսն են, որ չեն յիշատակուել՝ Յուդիթ, Մակարայեցուն Գ և Բարուի։ Բայց այս կամ այն զրքի ինչպէս յիշատակուած, այնպէս և յիշատակուած չլինելը թարգմանութեան մէջ՝ անշուշտ լոկ պատահականութիւն է։ Այնուհանդերձ՝ այդ խնդրի միայն կտրելի է որոշ յայտարարել կանոնական որոշումների օգնութեամբ, այն որոշումների, որոնք միշտ էլ ընդունուած են եղել քրիստոնէական եկեղեցիների կողմից թէ՛ Արեւելքում, թէ՛ Արեւմուտքում։ մեզ մօտ՝ Եփեսոսի Ժողովից յետոյ, երբ նրանք բերուեցին Հայաստան։ Մենք նրկատի ունենք նախ Վանոնք Կղեմայ (կամ Սաւմանք և կանոնք սուրբ առաքելոցն՝ ի մեռն Կղեմայ, առաքել Վեթմանայ) կոչուածը և ապա այն, որը յայտնի է Վանոնք Լաւորիկեայ անունով։ Այս երկու կանոնադրերի վերջին յօդուածները նուիրուած են Աստուածաշնչի կանոնի ճշմանը, Կղեման խոմբում՝ Չե յօդուածը, իսկ Լաւորիկէի խոմբում՝ Կ յօդուածը (բայց յունարէն բը-

12 Հմմտ. "The Old Testament in Greek according to the Septuagint; edited... by Henry Barclay Swete", vol. I-III. Cambridge University Press, 1887-1894.

Այս հրատարակութիւնը հետագայում կը նշենք "Sept." մեւով։

13 Որպէս բացառութիւն՝ Դանիէլի զրքի թէ՛ նախկինում թարգմանուած մասերի վերանայումը և թէ՛ նոր մասերի թարգմանումը եղել է ոչ թէ յունարէն Եօթամասնից թարգմանութեան հիման վրայ, այլ թէնդատոնի յանարէն թարգմանութեան, որովհետեւ այդ զրքերի Եօթամասնից յատկերէն քրիստոնէական աշխարհում անշուշտակ համարուած էր շատ թերի։ Եւ հայկական հետ Հմմտ. Եփեսոսից և թէնդատոնի ընդգրկելը զուգահեռաբար՝ "The Old Testament in Greek according to the Septuagint", vol. III, p. 498-593.

14 Մակարայեցուն Գ զրքը երբեք կանոնական չի համարուել յայն, հայ և յայնի եկեղեցիների կողմից։ Այդ զրքը յիշատակուած է և գնորում Ամենիա Երեմկացուն կազմած ցնցակում (եթիւք որչափութեան տանց Հին կտակարանաց), տե՛ս Հանգէս Ամսթրայ, 1908, էջ 21։ Յիշատակուած է նաեւ Թի գնորում Յովհաննէս Սարգիսազի կողմից կարգաւորուած զրքերի ցուցակում (Եփեսոսից զրքից արքայ որք ստուգարանեան ի Սարգիսազ վարդապետէն), տե՛ս հետեւել երկուս։ Եթիւթարայ Այրիվանդայ Գառնութիւն Ժամանակագրական (հրատ. Բ. Գառնականի), Պետերբուրգ, 1867, էջ 35։ Սակայն Եթիւթար Այրիվանդանքի իր յայտնի Ճարտարում, Աստուածաշնչի զրքերն ընդգրկեալիս, Մակարայեցուն Գ զրքն աւարտելուց յետոյ անում է հետեւել նշումը։ «Ջորբորդ Մակարայեցին ոչ գոթ», տե՛ս Երեմիա Պետ. Մատ. մեռ. Թի 1500, էջ 230։ Այս նշումով նա ուզում է ասել, որ Սարգիսազան ցնցակից իրեն յայտնի եղող այդ զրքին չի պատահել։

15 Հմմտ. Месроп Тер-Мовсесян, «История перевода Библии на армянский язык», Петербург, 1902, стр. 191-192. Ի հարկէ չի բացառուած, որ երանցից մի քանիսկ օգտուած լինեն Հին՝ փութեանի թարգմանութիւնից։

նադրերի) : Մենք ունենք այս կանոնախմբերի հայերէն հին թարգմանութիւնները, որոնք Ե զարից են, բայց ստիպուած ենք դիմել նրանց յունարէն բնագրերին, որովհետեւ հայերէն թարգմանութիւններն այս մասում այսպիսով են եւ չեն օգնում գործին :

Կղեմեան Զ-ի յօդուածն¹⁶ իր ընդհանուր բնոյթով արդէն Եօթանասնից կանոնն է արտայայտում : Այնտեղ որպէս կանոնական յիշատակում է նախ Յուդիթը՝ «Յուդիթայ՝ 1 դիրք» : Բայց նաեւ ուրիշ կողմից յայտնի է, որ Նիկիոյ ժողովի գործերում այդ գիրքը յիշատակութեան է արժանացել կանոնական գրքի հանդամանքով¹⁷ : Այնուհետեւ Կղեմեան յօդուածում յիշատակում են նաեւ Մակարայեցւոց գրքերը՝ «Մակարայեցւոց՝ 3 դիրք» : Նշանակում է՝ Ա եւ Բ գրքերի հետ միասին Գ գիրքը եւս կանոնական էր համարւում նաեւ Հայաստանում : Ե մեր կարծիքով դրա ապացոյցներին մէկն էլ այն է, որ Լաւրդիկեան յօդուածում (յունարէն) թէեւ Մակարայեցւոց գրքերին ոչ մէկի մասին յիշատակութիւն չկայ — եւ չէր էլ կարող լինել, որովհետեւ Լաւրդիկեան յօդուածը երբայական կանոնն է արտայայտում, այսինքն՝ նախականոն գրքերն է միայն թուարկում —, բայց նրա հայերէն բնագրում թարգմանիչը մուծում է կատարել «Մակարայեցիք» անորոշ ձեւով¹⁸, անշուշտ նկատելի ունենալով միաժամանակ երեք գրքերը եւ զգալ տալով, որ դրանք եւս բնորոշելի են Հայերի համար : Լաւրդիկեան Կ յօդուածին Հայերը զիտէին, որ կանոնական է նաեւ Բարութը¹⁹ : Սրանք էին Հին Կտակարանի նոր թարգմանուած գրքերն այս շրջանում²⁰ :

¹⁶ Յունարէն բնագիրը տե՛ս՝ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles d'après les documents originaux," t. I, Paris, 1869, p. 643-644 (2-ի յօդուածը) :

Կղեմեան կանոնախմբի հայերէն թարգմանութիւնն ամբողջութեամբ տե՛ս Վիանոնագիրք Հայոց» (Հրատ. Վաղգին Յակոբեան), Հտ. Ա, Երեւան, 1964, էջ 67-100, բայց խնդրոյ առարկայ յօդուածը բացակայում է այնտեղ : Ընկնելով իր տեղից՝ այդ յօդուածը անցել է «Հարանց հետեւողաց» կանոնախմբին եւ կցուել է նրա վերջին՝ Ի-ի յօդուածին, տե՛ս՝ անդ, էջ 112-113 : Նոյն յօդուածը պատահաբար կցուած ենք գտնում նաեւ Պարտաւի ժողովի որոշումների վերջին՝ Ի-ի յօդուածին, տե՛ս՝ Վիանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի» (Հրատ. Ա. Ղյուսեանի), Վաղարշապատ, 1905, էջ 26 : Այս մասին տե՛ս՝ Ծովական (Նորայր Աբբ. Պողոսեան), «Պարտաւի ժողովին կանոններուն վերջին յօդուածը», Սինգ, 1944, էջ 26-27 : Թիւրի-մացուքեան մէջ են եղել այն ուսումնասիրողները, որոնք, Աստուածաշնչի կանոնական հարցերի մասին խօսելիս, յիշեալ յօդուածը համարել են Պարտաւի ժողովի որոշում :

¹⁷ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles...", t. I, p. 361-362.

¹⁸ Լաւրդիկէի ժողովի Կ յօդուածի յունարէն բնագիրը տե՛ս՝ Ch.-J. Héféle, "Histoire des Conciles...", t. II, Paris, 1869, p. 165-166.

Այս յօդուածը Լաւրդիկէի ժողովի կանոնների հայերէն թարգմանութեան մէջ, որ դարձել է Ծ-ի յօդուած, աղաւաղուել է եւ կորցրել իր գէժքը, տե՛ս՝ Վիանոնագիրք Հայոց, Հտ. Ա, էջ 241 :

¹⁹ Հին Կտակարանի Լաւրդիկեան կանոնը, լիովին համապատասխան երբայականին, ուրի մասին ձեռք խօսեցինք վերեւում, ընդգրկում էր 22 գիրք՝ միայն մի փոքրիկ շեղումով : այստեղ երեմիայի մարգարէութեանը կցորդուած է ոչ միայն երեմիայի Ողբը, ինչպէս պահանջում էր երբայականը, այլ նաեւ Բարութն ու երեմիայի Թուղթը (Հեռուղթ առ դերաւան ի Բարիւնն) : Լաւրդիկեան այս շեղումն անշուշտ արդիւնք էր այդ ժամանակներում Հին Կտակարանի գրքերի կանոնականութեան չուրջ եղած տարաձայնութիւնների :

²⁰ Նոր թարգմանուած այդ երկրորդականոն գրքերի հարցում վերապահ գոյութիւն ունի Բարգէն Վրդ. Թովհեանի մի յօդուածում՝ «Հայերէն Հին Կտակարանի պարականոն դրութեան», Սինգ, 1906, էջ 273-276 : Օգտագործելով մի քանի բողոքական եւ օտար ուսումնասիր-

Իսկ որոնք էին Նոր Կտակարանի այն զրքերը, որոնք նոր թարգմանեցին: Այսպես խնդրիր վերաբերում է միայն կաթողիկեայ թղթերին, որովհետև Յայտնութեան գիրքն այս շրջանում դեռ ճանաչում չուներ ինչպէս Աստուծոյն Եկեղեցու, այնպէս եւ բնականական պաշտօնական կանոնում: Պաշտօնի կանոնով Հայերը գիտէին, ինչպէս նշեցինք, կաթողիկեայ թղթերից միայն երեքը. մնացած չորսը երկրային զրքերի շարքին էին դասուում եւ այժմ էլ յայտնի են երկրորդականն զրքեր անունով. դրանք էին՝ Պետրոսի Բ-ը, Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերը, ինչպէս եւ Յուդայի Թուղթը: Արդ՝ այս երկրորդականները թարգմանուել էին այս շրջանում: Ժամանակակից Հեղինակներին Եղեղիկ Կողբացու մօտ վկայակոչումներ կան Պետրոսի Բ եւ Յուդայի Թղթերից²¹: Այս փաստը ցոյց է տալիս, որ Հայերը Նոր Կտակարանի Պաշտօնի սահմանից դուրս էին եկել՝ ընդգրկելով նաեւ երկրորդականն զրքերը, որոնց թոււմ, ի հարկէ, նաեւ Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերը²²: Արդէն Հնարաւոր է, չէր, որ վերջիններս բացառութիւն կազմէին, եթէ նկատի ունենանք, որ Նոր Կտակարանի այն հաստատում, ճշմարիտ եւ ստոյգ օրինակները, որոնք կատարուող աշխատանքների հիմքն էին կազմում, ուրիշ բան չէին, բայց եթէ պաշտօնական փաւերական ճանաչուած այն ընդգրկեր, որ Դ դարում Եւսեբիոս Կեսարացին պատրաստել էր Բնականական Եկեղեցու օգտագործման համար, իսկ Եւսեբիոս Կեսարացու կանոնը յիշուողովն ապահովում էր կաթողիկեայ եօթ թղթերը²³: Դեռ չենք խօսում այն մասին, որ Կղեմեան եւ Լաւողիկեան յօդածները նոյնպէս կանոնական էին համարում այդ թղթերը²⁴:

Կորիններ, որն իր երկր գրի է առել 443-451 թուականների միջեւ, ա-

րութիւններ, որոնց մօտեցումը կանոնականութեան հարցերում խոստը է համեմատում Հայ բանասիրութեան դեպատմաների հետ, յօդուածագիրը պարակման է անուանում Հայոց երկրորդականն զրքերը: Դրա հետ միասին՝ նա մեր եզրաւ Ա-ն անուանում է եզրաւ Բ. իսկ պարականն եզրաւ Գ անուանումը հաւանաբար եզրաւ Դ կամ եզր-Սաղաթիլ կոչուածն է, եթէ նկատի ունենանք, որ միայն սա է հայկական կանոնից դուրս մնացած եզրաւ-ը. մեզ մօտ եզրաւ Գ է անուանում Նեմի-ն: Բացի այդ՝ յօդուածագիրը թիւքիմացաբար հայկական կանոնից դուրս մնացած է համարում Հեռեւեալները. Եւսեբի Բ, Սուգանմա (ուղղել՝ Տուշան), երգ երից սրբից մանկանց եւ Պատմութիւն Բիւլայ եւ վիշապի: Արտաք բոլորն էլ կան հայկական կանոնում՝ որովհետեւ երկրորդականն մասեր՝ Եւսեբից անալիսի մեր եօթերեք զրքի Ժ գլխի 4-13 աները եւ ԺԱ-ԺԶ գլխիներն է կազմում. երկրորդը՝ Դանիէլի զրքի ԺԳ գլխին է կազմում. երրորդը՝ Դանիէլի Գ գլխի 24-30 աներն է կազմում. չորրորդը՝ Դանիէլի ԺԳ գլխին է կազմում: Պէտք էր գրող լինել օտար ուսումնասիրութիւնների հիման վրայ հայկական կանոնի մասին եզրակացութիւններ անելիս:

²¹ М. Тер-Мовсесян, "Ист. пер. ыблии иа арм. яз.", стр. 192.

²² Յովհաննու Բ եւ Գ թղթերի մասին պէտք է նաեւ նկատի ունենալ, որ նրանք չէին հեռու մտնում Կոստանդնուպոլիսի յաւելում յարեալ լինէին յԱռաջին Թուղթն, ահա հետեւեալ հրատարակութիւնը. Յայտնութեան Յովհաննու, հին Հայ թարգմանութիւն, գտնաւորն ած ի լոյս: Ճարձակիւր Մուրատը, Երուսաղէմ, 1905-1911, ներածութիւն, էջ ՄԿԴ: Ուստի եւ տալիս ենք ինչ, որ նրանք մեր ազգայնականութեան մասին չեն յիշատակուել, մանաւանդ որ ծառայում էին շատ փոքր են:

²³ ՏՆ-ւ ԺԲ. Մուրատի ներածութիւնը, առդ, էջ ՄԺԸ-ՄԻԷ:

²⁴ Ch. - J. Héféle, "Histoire des Conciles ...", t. I, p. 643-644; t. II, p. 165-166.

Կղեմեան յօդուածի այն մասը, որը Նոր Կտակարանին է վերաբերում, անհետ կորած է հայկական թարգմանութեան մէջ. իսկ Լաւողիկեան յօդուածի այդ մասը հարազատութեւն պահուած է, ահա՝ «Կանոնագիրը Հայոց», Հտ. Ա, էջ 241:

ռաքելների «բաջութիւնները» (առաքելութիւնները) դրուատելիս դրում է հետեւեալ տողերը. «Տեսանել զոմանց (գրաջութիւն) ի սուրբ Աւետարանիմ եւ զոմանց ի Գործս Առաքելոցն երանելոյն Ղուկասու մատենագրեալ. եւ իցեն որ ի Կարուղիկէս Առաքելոցն առաւելագոյնս ճանաչին. այլ սրբոյն Պաւլոսի շոբնփտասանեփումք քղքովք պատմէ զիւր առաքելակիցս եւ նիզակակիցս»²⁵ :

Այս տողերն արտայայտում են Նոր Կտակարանի կանոնական համարւած գրքերի առկայութիւնն ու դասաւորութիւնը Հայաստանում՝ նոյնինքն թարգմանիչների օրով : Այստեղ ընդգրկուած գրքերի գումարը համապատասխանում է նաեւ Նոր Կտակարանի հայկական այժմեան կանոնին, բացառութեամբ Յայտնութեան գրքի, որը հետագայում է միայն աւելացել կանոնի վերայ :

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Հին եւ Նոր Կտակարանների հայերէն թարգմանութիւնները, թէ՛ նախեփեսոսեան եւ թէ՛ յետեփեսոսեան շրջանում, հիմնուած էին պաշտօնական կանոնների վրայ : Աստուածաշունչ մատենանք, ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս եւ Հայաստանում, չէր պատկերացում առանց կանոնի. այդ պատճառով էլ Ղազար Փարպեցին իր յայտնի թղթում, իր ժամանակի տգէտներին մեղադրելիս, նշում էր, որ նրանք Աստուածաշունչի գրքերի անուններն ու թիւն անգամ կարգին չգիտեն. «Իսկ այժմ յոյովք ի լիւր մասողաց՝ եւ զանունս անգամ եւ կամ զբանօնութիւնս կանոնեալ եկեղեցական գրենոյ Հաղիւ կարեն գիտել»²⁶ :

Այս բոլորից երևում է, որ Ե դարի առաջին կէսում մենք ունէինք երկրորդ՝ վերանայուած ու լրացուած թարգմանութեամբ, կանոնեալ Աստուածաշունչ մատենանք, որի բնագիրը հասել է մինչեւ մեր օրերը եւ հանդիսանում է Հայկական Աստուածաշունչի ընկալեալ բնագիրը :

Բ. ԱՌԱՋԻՆ ԵՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ

ԲՆԱԳՐԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ

Ընկալեալ բնագրի օգնութեամբ կատարուած քանասիրական հետազօտութիւնների արդիւնքով այսօր կարելի է զաղափար կազմել Ե դարի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնների էութեան մասին : Այլ խօսքով՝ այսօր արդէն փաստական նիւթերի հիման վրայ կարելի է տեսնել երկու թարգմանութիւնների որոշակի զանազանութիւնը : Ուսումնասիրութիւնները հնարաւորութիւն են տուել մի կողմից թարգմանական որոշ քննարկների մէջ հաստատելու թարգմանութիւնների առաջին շրջանում օգտագործուած ասորերէն եւ յունարէն սկզբնագրերի առկայութիւնը, իսկ միւս կողմից որոշելու հայկական քննարկների առնչութիւններն իրենց սկզբնագրերի հետ :

Վաղուց էր նկատուել Աստուածաշունչի որոշ գրքերի տարբեր թարգմանութիւնների գոյութեան փաստը :

Դեռեւս թ դարում Թովմա Արծրունին իւր թիցիւնների մասին գրում էր, ի՛նչ նրանք «գիտեն զաղմոսսն զհին թարգմանեալսն վարդապետացն Հայոց, զոր հասապաղ ի բերան ունին»²⁷ : Ի հարկէ՝ հնարաւոր չէ հաստատօրէն տեսնել,

²⁵ «Կորին. Վարդ Մաշտոցի», էջ 32 :

²⁶ «Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան» (Հրատ. Գ. Տէր Միքայէլեանի եւ Ստ. Մալխասեանի), Թիֆլիս, 1904, էջ 201 :

²⁷ «Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 121 :

թէ ինչ էր հասկանում պատմագիրը «Հին թարգմանեալ» ասելով, բայց հաւանական է, որ խօսքը նախնիներու հրճանի թարգմանութեան մասին է:

Մեր օրերում բանասիրութիւնը զգալի նուաճումներ է կատարել նման հարցերի բնագաւառում:

Հին Կտակարանի կապակցութեամբ՝ Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանը 1805 թ. իր հրատարակած Աստուածաշնչի առաջարանում նշում էր, որ ձեռագրերում նկատելի են Առակաց, Ժողովողի եւ Երգ երգոցի այլեւայլ թարգմանութիւններ²⁸:

Յենուելով բնագրական ցուցումները վրայ՝ Ժողովողի դրբի կրկին օրինակների դոյութեան փաստի մասին ուշադրութիւն են հրաւիրել նաեւ Նորայր Բիւզանդացին²⁹ եւ Հ. Ն. Ակիսեանը³⁰: Վերջինիս կարծիքով Ժողովողի դրբի ինչպէս սրբադրուած (երկրորդ թարգմանութեան) օրինակը, այնպէս եւ սկզբնական (առաջին թարգմանութեան) օրինակը յունարէն բնագիր է ցոյց տալիս:

Ծովականը (Նորայր Արք. Պողարեան) Ժողովողի բնագրի մասին համեմատութիւններ է կատարել Ոսկան Երեւանցու եւ Հ. Յ. Զօհրապեանի հրատարակած բնագրերի միջեւ, որից եւ յանդել է այն համոզման, թէ «մեր առջեւ ունին Ժողովողի երկու հին եւ ուրոյն թարգմանութիւններ»³¹: Թէ ուսումնասիրողը այդ երկու թարգմանութիւններից ո՛րն է համարում նախնական՝ այդ մասին ոչինչ չի ասում:

Հ. Հ. Ոսկեանը Երգ երգոցի սովորական բնագրի հետ միասին լոյս է բնծայել մի նոր օրինակ, որը համարում է առաջին չրջանի թարգմանութիւններից. հրատարակչի գնահատութեամբ՝ «այս նորագիւտ բնագիրը ուղղակի յունարէնի վրայէն եղած թարգմանութիւն մըն է եւ այն՝ նախնական թարգմանութիւն մը»³²:

1890-ական թուականներին Գրիգոր Խայաթեանցի հրատարակութեամբ դիտական աշխարհին յայտնի դարձան Մնացորդաց Ա եւ Բ գրքերի այնպիսի օրինակներ, որոնք տարբերում են սովորական բնագրից եւ բնդուսուցին որպէս ասորերէնից կատարուած հին թարգմանութեան մնացորդներ³³:

Այսօր յայտնի է, որ Սիրաքը եւս գոյութիւն ունի հնագոյն երկու

Ծ. Կոնիքերը կարծում է, որ այս վկայութիւնը վերաբերում է նախաձեռնողան : Բնաձեւի պատկանող մի անգիր թարգմանութեան, ան՝ «The Key of Truth; a manual of the Paulician Church of Armenia», (հրատ. F. C. Conybeare-ի), Oxford, 1898, p. LXV. Բայց հիմք չկայ այսպիսի կարծիքի յանդելու:

28 «Աստուածաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց» (միահատորեակ), Վենեւ, 1805, էջ 6:

29 Նորայր Բիւզանդացի, «Կորին վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնը», Թիֆլիս, 1900, էջ 384. Ծան.:

30 Հ. Ն. Ակիսեան, «Սուրբ գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», Հանդէս Ամսօրեայ, 1935, էջ 560-561:

31 Ծովական, «Ժողովողի հին հայ թարգմանութիւնները», Սիոն, 1936, էջ 45-48:

32 Հ. Հ. Ոսկեան, «Երգ երգոցի առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնը. Ուսումնասիրութիւն եւ բնագիր», Վիեննա, 1924:

33 Գր. Խայաթեանց, «Մի կարեւոր գիւտ Ս. Էջմիածնի Մատենադարանում. Ա եւ Բ Մնացորդաց գրքերի ասորերէնից հայ թարգմանութիւնը», Արարատ, 1890, էջ 311-317: Նայն, «Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան», Մոսկուա, 1890:

Թարգմանութիւններով. դրանցից մէկը Չօհրապեանի Հրատարակութիւնն է³⁴, իսկ միւսը՝ Լ. Ա. Բաղրատունու³⁵: Բաղրատունին ինքը՝ այս երկու բնագրերը համարել է Սահակ-Մեսրոպեան շրջանի առաջին եւ երկրորդ Թարգմանութիւններ³⁶: Ակիւնեանը եւս, Սիրաքը համարելով այն գրքերից, որոնք «հասած են մեզի թէ՛ փութանակի Թարգմանութեամբ եւ թէ՛ անոր սրբադրեալ օրինակով», ասել է, որ փութանակի Թարգմանութիւնը Չօհրապեանի Հրատարակածն է, իսկ սրբադրուած օրինակը՝ Բաղրատունու Հրատարակածը³⁷: Մենք, ընդունելով, որ այստեղ իրօք դարձ ունենք Սահակ-Մեսրոպեան շրջանի երկու տարրեր Թարգմանութիւնների հետ, կը փափաքէինք մի ճշտում անել: Այնքանով, որքան յայտնի է, որ նախնական Թարգմանութիւնների չարքը, ինչպէս տեսանք վերելում, միայն նախական գրքերն էր ընդգրկում՝ ըստ Պեշիտոյի կանոնի, ապա նրանց մէջ չէր կարող գտնուել Սիրաքը. սակայն բացառուած չէ, որ մեր Թարգմանիչներն արտականոն որոշ գրքեր եւս Թարգմանած լինեն, այդ թւում նաեւ Սիրաքը: Այդպիսի փաստեր մենք ունենք նաեւ Նոր Կտակարանի Թարգմանութիւններից, օրինակ՝ Կորնթացոց Գ թուղթը եւ Նոստրատասիանը, որոնք Պ. Ֆետտերի կողմից համարուել են ասորերէնից կատարուած Թարգմանութիւններ նախնական շրջանում³⁸:

Անցնենք Նոր Կտակարանին:

Նոր Կտակարանի այժմեան՝ քնկարեալ բնագրում եւս բանասիրութիւնը նշել է ասորերէնի բազմաթիւ հետքեր:

Ֆ. Կ. Կոնիքիւր ասորերէնից կատարուած հին Թարգմանութիւնների մի բնկոր է համարում Մարկոսի Աւետարանի վերջի 9-20 տները, այն հատուածը, որը կրում է Արիստոն երիցու անունը³⁹:

Ֆ. Մակլերը Աւետարանի եօթ ձեռագիր օրինակների օգտագործմամբ մի քանի հատուածներ համեմատելով յունական եւ ասորական բնագրերի հետ, յանդում է այն կարծիքին, թէ Թարգմանութիւնը յունաբնից է կատարուել, բայց եւ դիտել է տայիս ասորականի հետ մօտիկութեան կամ համաձայնութեան կէտեր՝ դրանք համարելով ասորերէնից կատարուած հնագոյն Թարգմանութեան մնացորդներ⁴⁰:

Ա. Կ. Մերկը հայերէն Աւետարանների մէջ մատնացոյց է արել ասորարանութիւնների, որոնք, նրա կարծիքով, կարող են լինել ասորերէնից կատարուած մի նախկին Թարգմանութեան մնացորդները, եթէ չենթադրենք, որ

34 «Աստուածաշունչ մատեն» (միհատորեակ), Վենետիկ, 1805, յաւելումի էջ 2-12:

35 Հրատարակել է նախ առանձին՝ «Ժմաստութիւն Յետուայ որդւոյ Սիրաքայ եւ Բուդթ երեմիայ մարգարէի առ գերեւան ի Բաբելոն», Վենետիկ, 1833, էջ 11-153. եւ ապա՝ Խառուածաշինի կազմում՝ «Գիրք Աստուածաշունչ Հին եւ Նոր Կտակարանաց», Վենետիկ, 1890, էջ 681-704:

36 Տե՛ս վերոյիշեալ «Ժմաստութիւն Յետուայ որդւոյ Սիրաքայ», էջ 6-8:

37 Լ. Ն. Ակիւնեան, «Սուրբ գրքի հայերէն Թարգմանութիւնը», էջ 559 եւ 561:

38 «Հայկական ուսումնասիրութիւնք հայագէտ Պ. Ֆէթթէրի, ի մի ամփոփում եւ Թարգմանում» (հրատ. Լ. Յ. Տաշեանի), Վիեննա, 1895, էջ 142-193:

39 F. C. Conybeare, "Ariston, the author of the last of the twelve verses of Mark", *The Expositor*, 4th series, vol. VIII, 1893, p. 241-254. Idem, "The authorship of the last verses of Mark", *The Expositor*, 4th series, vol. X, 1894, p. 219-232. Idem, "On the last twelve verses of St. Mark's Gospel", *The Expositor*, 5th series, vol. II, 1895, p. 401-421.

40 F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc", Paris, 1919.

յունարէն ընադրից թարգմանողը ձեռքի տակ ունեցել է նաեւ մի ասորերէն բրնձադիր՝ որոշ համեմատութիւնների համար⁴¹ :

Այս խնդրում օժանդակ նիւթեր է տալիս նաեւ Աստուածաշնչի վրացերէն Հնագոյն թարգմանութիւնների ընադրական հետազոտութիւնը: Յայտնի արեւելադէտների ուսումնասիրութիւններով (Ն. Մառ, Հ. Գոսեն, Թ. Կլուզէ, Ռ. Բլեյկ, Կ. Լեյկ, Ս. Նիու, Ս. Լիոնէ, Ժ. Գարիտ, Լ. Լըլուար, Ժ. Կլանդէ) ասացուցուած է, որ վրացերէն Աստուածաշնչը սկզբնաբար հայերէն ընադրից է թարգմանուել: Եւ ոչ միայն Աստուածաշնչը, այլեւ վարքագրական եւ այլ կարգի երկեր: Բայց է դարից սկսած, երբ Վրացական եկեղեցին պաշտօնապէս բաժանուել է Հայկականից եւ, անցնելով բիզանդական քաղկեդոնականութեան դիրքերին, պայքար է սկսել միաբնակ Հայ եկեղեցու դէմ, մօլոնադօրէն աշխատել են ֆեջել ու վերացնել զրաւոր այն բոլոր հեռքերը, որոնք կարող էին յիշեցնել անցեալի հայկական աղեղնութիւնը: Այս կերպով՝ նաեւ Աստուածաշնչի վրացերէն թարգմանութիւնը, որը հայերէնից էր կատարուել, որազորութեան է ենթարկուել յունական ընադրերի հիման վրայ: Այսուհանդերձ բանասիրութիւնն այսօր յայտնաբերում է հայկական սկզբնադրերի հեռքերը:

Ն. Մառ անցեալ դարի վերջերին վրացերէն Հին եւ Նոր Կտակարանների Հնագոյն օրինակների ուսումնասիրութեամբ եկել էր այն կարակացութեան, որ նրանց հիմքում ականբեւօրէն առկայ են ասորական ծագում ունեցող հայերէն ընադրեր⁴²: Ռ. Բլեյկը եւս, Մարկոսի Աւետարանի ուսումնասիրութեամբ, գտնում էր, որ վրացերէնը դայիս է ասորերէնից առաջացած մի հայերէն ընադրից⁴³: Նմանապէս Ժ. Գարիտի ուսումնասիրութեան համաձայն, գոյութիւն ունեն Գործք առաքելոցի վրացերէն օրինակներ, որոնք կապ ունեն ասորական մի ընադրից թարգմանուած հայերէնի հետ⁴⁴:

Վրացական թարգմանութիւնների հետ կապուած նման փաստեր դեռ չառ կան, նրանց թոււմ նաեւ այնպիսիներ, որոնք մատնացոյց են անում ոչ միայն ասորերէնից թարգմանուած հայերէն ընադրեր, այլեւ յունարէնից թարգմանուած հայերէն ընադրեր, որոնք պատկանում են հայկական թարգմանութիւնների նախնական շրջանին:

Այս բոլորը վերաբերում են հայկական թարգմանութիւնների առաջին եւ երկրորդ շրջաններին պատկանող ընադրերի զանազանութեան հարցին:

Կարելի է դեռ նաեւ յիշել, որ Սարգիս Հաճնեցի Մալեանը 1773 թ. երեսուզեմում կազմել է «Համեմատութիւն օրինակաց Աստուածաշնչին» աշխատութիւնը, որի համար, հիմք ընդունելով Աստուածաշնչի վենետիկեան 1733 թ. հրատարակութիւնը, օգտագործել է Ս. Յակոբի վանքում եւ այլ վայրերում գտնուող ձեռագրեր, Հին Կտակարան՝ 15 օրինակ, Նոր Կտակարան՝ 20 օրինակ, Եւայթի մարգարէութիւն՝ 20 օրինակ: Տեւ Վիեննայի Մխիթ. Մատ. ձեռ. № 244 եւ Վիեննայի Կայս. Մատ. (K. K. Hofbibliothek zu Wien) հայերէն ձեռ. № 4:

⁴¹ Aug. Merk, "Die armenischen Evangelien und ihre Vorlagen", *Biblica* VII, 1926, S. 40-72.

⁴² Н. Я. Марр, "Из поездки на Афон", Журнал Минищества Народного Просвещения, ч. CCCXXII, 1899, № 3, отд. 2, стр. 12-15.

⁴³ R. P. Blake, "The old Georgian version of the Gospel of Mark", *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439-574.

⁴⁴ G. Garitte, "L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres d'après deux manuscrits du Sinai" (Bibliothèque du Muséon 38), Louvain, 1955.

Այստեղ եւս շօշափուում է կրկնակի թարգմանութիւնների հարցը : Սարգիս Մալեանը նկատել է, որ որոշ օրինակների միջեւ գոյութիւն ունեն թարգմանութեան արտակարգ տարբերութիւնները նա, օրինակ, գրում է .

«Վեցերորդ գլուխն Բարութայ թղթոյն ի մի օրինակում միայն գտանեցաւ, եւ այն եւս ոչ էր յարմար ընդ տպագրեցելոյն, վասն որոյ ոչ եղեւ համեմատել . կարծէի թէ Ոսկան վարդապետն ոչ տեսանելով ի մէջ Հայոց՝ ինքն նորոգ թարգմանեալ է . զայս ասացի վասն անհամեմատութեանն եւ ոչ հաւատարի կարծեօք», «Հեղետասան Աստուածաշնչից երեքտասանքն համաձայնք էին միմեանց ի դիրս Յայտնութեան, եւ վեւ եւ մեզ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչիցն՝ միմեանց համեմատք . եւ վեւ գրով նշանադրեալ Աստուածաշնչի Ոսաջին եւ Երկրորդ Մնացորդաց գիրքն յամենից տարաձայն գտանեցան, զտեղիս տեղիս թէպէտ նայեցայ, սակայն կարի հետի է ի տպագրեցելոյն» :

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱԳՐԵՐԸ ԵՒ ՆՐԱՆՑ

ՀԵՏՔԵՐՆ ԱՅԺՄԵԱՆ ԲՆԱԳՐՈՒՄ

Հայկական թարգմանութիւններին հիմք ծառայած սկզբնաղբերի հարցում հիմնական դերը կատարել են Հին եւ Նոր Կտակարանների յունական զանազան խմբագրութիւնները⁴⁵ : որոնցից մի քանիսը, ինչպէս Անտիոքեանը եւ Կեսարեանը, տարածուած էին նաեւ ասորական աշխարհում՝ ասորերէն թարգմանութեամբ :

Այդ խմբագրութիւնների շարքում առաջին տեղը զբաղում էր այսպէս կոչուած Որոգինեան բնագիրը, որը կազմուել էր Գ դարում եւ վերաբերում էր Հին Կտակարանի Եօթնասնից թարգմանութեան վերանայմանը : Հաշուի առնելով, որ Եօթնասնից թարգմանութեան ընդդիրն իր գոյութեան աւելի քան հինգ դարերի ընթացքում այլալուծման ու զգալի աղաւաղումներ էր կրել, Որոգինէն Աղեքսանդրացին այն վերանայեց իր ժամանակի երբայական ընդդրի հիման վրայ, այդ նպատակի համար օգտագործելով Բ դարում Ալիւդասի, Սիմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի ձեռքով երբայերէնից կատարուած յունարէն նոր թարգմանութիւնները : Որոգինէսի աշխատութիւնը ընդդրերի մի համադրութիւն էր՝ ամփոփուած վեց սինականքում . 1. Երբայական ընդդիրը՝ երբայական տառերով . 2. Նոյն ընդդիրը՝ յունական տառադարձութեամբ . 3. Ալիւդասի թարգմանութիւնը . 4. Սիմաքոսի թարգմանութիւնը . 5. Եօթնասնից ընդդիրը՝ վերանայուած Որոգինէսի կողմից . 6. Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնը, որը, համարուելով մի տեսակ ազատ թարգմանութիւն, վերջում էր գրուած : Այս աշխատութիւնը կոչւում էր Վեցիքեան՝ Վեցսիւնակեան՝ Վեցաձալ (Hexapla) . կար նաեւ՝ այստեղից առաջին երկու սինականքների վերացմամբ կազմուած մի օրինակ, որը յայտնի էր Քառիքեան՝ Քառասիւն՝ Չորեքիքեան՝ Չորեքսիւնակեան՝ Չորեքկնի (Tetrapla) անունով : Ուրեմն Եօթնասնից թարգմանութեան Որոգինեան վերանայուած ընդդիրն այս աշխատութեան վերջնութիւնը սինակն էր, որի վրայ Ալիւդասի, Սիմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի թարգմանութիւններից աւելացուած էին երբայական ընդդրի այն հատուածները, ու-

⁴⁵ Նրանց մասին տե՛ս՝ The Encyclopaedia Britannica, 9th ed., vol. XXI, Edinburgh, 1886 p., 668-669. F. G. Kenyon, "Our Bible and the Ancient Manuscripts", London, Eyre and Spottiswoode, 1965, p. 103-109. Զ. Զարբանալեան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», Վենետիկ, 1889, էջ 96-97 :

բոնք պակասում էին Եօթանասնից Հին բնագրում եւ այդ աւելացումները նշանակուած էին աստղանշերով. իսկ Եօթանասնից բնագրի այն հատուածները, որոնք չկային երբայական բնագրում, նշանակուած էին բրդաձեւ նշաններով: Բացի այդ՝ Եօթանասնից թարգմանութիւնը նաեւ որոշ ուղղումների էր ենթարկուած միւս թարգմանութիւնների հիման վրայ:

Որոգինէսից յետոյ, Դ դարում, հանդէս են եկել Հին եւ Նոր Կտակարանների յունարէն բնագրերի ուղղագրուած այլ խմբագրութիւններ: Դրանց շարքում ամէնից յայտնին՝ Կեսարեան կամ Պամփիլեան բնագիրն էր, որը կոչւում էր նաեւ Պաղեստինեան կամ Երուսաղէմեան. դա կարգաւորուել ու կազմուել էր Պաղեստինեան Կեսարիայում Պամփիլոս Բերիտացու եւ Եւսեբիոս Կեսարացու ձեռքով եւ տարածուել՝ Պաղեստինում ու Փոքր Ասիայում: Անտիոհեան յայտնի էր այսպէս կոչուած Անտիոհեան կամ Լուկիանեան բնագիրը, որ կազմել էր Լուկիանոս Անտիոքացին եւ որը տարածուած էր Անտիոքից մինչեւ Կ. Պոլիս. այս բնագիրն է, որ օգտագործել են Յովհան Ոսկերեանը եւ Թէոդորոսոս Անտիոքացի պատմագիրը: Յայտնի էր նաեւ Աղեփսանդրեան կոչուած օրինակը, որ կազմել էր Հեաիֆիոս Եգիպտացի երէցն Աղեփսանդրիայում եւ տարածուել էր Եգիպտոսում ու շրջակայ երկրներում:

Արդ՝ մեր առաջին թարգմանութեան սկզբնագրերի հարցին մի որոշ նպատակներում են դարձեալ վրացական Աւետուածաշնչի ուսումնասիրութիւնները: Ռ. Բլեյկի եւ ընկերների բնագրական հետազոտութիւնները պարզեցին, որ վրացերէն Մարկոսի Աւետարանը, որն անտարակուսելիօրէն հայերէնից է թարգմանուել, ներկայացնում է Կեսարեան բնագրի յատկանշեր, սակայն նրանք ենթադրում են, որ վրացականի մէջ պահուած հայերէն այս Հին թարգմանութիւնը աւելի շուտ ասորերէն լեզուով սկզբնագիր պիտի ունեցած լինի, քան յունարէն⁴⁶:

Ս. Լիոնէն վրացական եւ հայկական բնագրերի հարցում նոր ապացոյցներով միանում է այս կարծիքին, այն տարբերութեամբ, որ Կեսարեան բնագրի խեղրում որոշակիօրէն հակում է յունարէն սկզբնագրի դադափարին⁴⁷, իր այդ տեսակէտը միաժամանակ տարածելով հայերէն Հին եւ Նոր Կտակարանների վրայ առհասարակ⁴⁸:

Լ. Լըլուարը եւս գտնում է, որ հնագոյն շրջանում հայերէնից թարգմանուած վրացերէն Աւետարանները Կեսարեան խմբագրութիւն են ներկայացրելում⁴⁹:

Ժ. Գարիար նշել է, որ Գործք Առաքելոցի հայերէն այն բնագիրը, որից թարգմանուել է վրացականը, ցոյց է տալիս ասորական մի այնպիսի բրնագիր, որը տարբերում էր Պեշիտտոյից⁵⁰: Խնդիրն այստեղ վերաբերում է, անշուշտ, ասորական նախապէշիտտոյեան բնագրին, որն ընդհանրապէս ուշագ-

⁴⁶ K. Lake, R. P. Blake and S. New, "The Caesarean Text of the Gospel of Mark", *The Harvard Theological Review*, 1928, No. 4, p. 207-404. Դ. P. Blake, "The old Georgian version of the Gospel of Mark", *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439-574.

⁴⁷ St. Lyonnet, "Un important témoin du texte césarien de Saint Marc: La version arménienne", Beyrouth, 1935.

⁴⁸ St. Lyonnet, "Aux origines de l'Eglise Arménienne. La traduction de la Bible et le témoignage des historiens arméniens", *Recherches de Science Religieuse*, 1935, p. 170-187. Idem, "Les versions arménienne et géorgienne du Nouveau Testament", Paris, 1935.

⁴⁹ L. Leloir, "La version géorgienne de la Bible", Բուգմալէպ. 1958, էջ 197-203:

⁵⁰ G. Garitte, "L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres ...".

բութիւնն է գրաւել նաեւ Ֆ. Կ. Կոնիքի: Վերջինս նկատել է, որ Նոր Կտակարանի Հայերէն աթմեան բնագրի մէջ կան առաջին թարգմանութիւնից դեռ յայտնի կերպով մնացած շատ բնութիւններ, որոնք նախապէշիտոյեան բնագրի Հեռքեր են ցոյց տալիս⁵¹: Ի Հարկէ՝ նախապէշիտոյեան Համարուող այս բնագրերի ինքնութիւնը դեռ Հաստատուած չէ, ուստի եւ դժուար է կարծիք յայտնել այն առնչութեան մասին, որ նրանք կարող էին ունենալ յունական վերոյիշեալ թարգմանութիւնների հետ:

Գալով երկրորդ թարգմանութեան սկզբնագրի հարցին՝ արդէն նշեցինք, որ մեր թարգմանիչների կողմից Կ. Պոլսից բերուած վաւերական օրինակները Բիւզանդական Եկեղեցում բնդունուած պաշտօնական բնագիրն էին: Այժմ աւելացնենք, որ դա նոյնինքն Կեսարեան ընտիր բնագիրն էր, որից Կոստանդիանոս Մեծի պատուէրով, Եւսեբիոս Կեսարացին 50 օրինակ պատրաստելով Կ. Պոլիս էր ուղարկել 311 թ.: Այս օրինակն է, որ անտարակոյս, հիմք ծառայեց մեր երկրորդ թարգմանութեանը⁵²:

Բնագրական նորագոյն Հետազոտութիւնների արդիւնքն ի նպաստ է այս կարծիքին: Յայտնի է, որ Մակիւքի ուսումնասիրութիւնների ցոյց տուած ուղղութիւնը տանում էր դէպի Կեսարեան բնագիրը⁵³: Ստրիտերը հակում էր ցոյց տալիս դէպի այդ ուղղութիւնը⁵⁴ եւ Լիոնէն⁵⁵ ու Կոլուելը⁵⁶ հանդէս էին ալիս ամբապնդող փաստերով:

Սակայն բանասիրական Հետազոտութիւնները հիմնականում Կեսարեան բնագրին յանդելով հանդերձ, ցոյց են տալիս, որ մեր ընկալեալ բնագրում յունարէն սկզբնագրերի Հեռքերը միատարր չեն: Այս երևույթը կարելի է բացատրել նրանով, որ կա՛մ մեր թարգմանիչներն իրենց ձեռքի տակ միաժամանակ ունեցել են նաեւ տարբեր բնագրեր, կա՛մ էլ՝ թարգմանութիւնների միայն Հետազայում ուղղումներ են կատարուել տարբեր բնագրերի Հետևողութեամբ: Աւելի հաւանական է այս վերջինը:

Դեռ 1715 թուականին Մ. Վ. Լակրոզն առ Կոստանդիանոս Բենեդիկտոս Միքայէլ ուղղած իր նամակներից մէկում այն կարծիքն էր յայտնում, որ Հին Կտակարանի Հայերէն թարգմանութիւնը Աղեքսանդրեան սկզբնագիր է

⁵¹ F. C. Conybeare, "The Growth of the Pechitthā Version of the New Testament; illustrated, from the Old Armenian and Georgian Versions", *The American Journal of Theology*, vol. I, 1897, p. 883-912.

⁵² Զօհրապեանի նախորանք, տե՛ս՝ «Աստուածաշունչ մատեան» (միհատորեակ), Վենետիկ, 1805, էջ 4: Հ. Գ. Զարբանաւեան, «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց», էջ 97: Ֆ. Կ. Կոնիքի, «Պատմիւիական օրինակ Սուրբ Գրոց», Բազմալէզ, 1895, էջ 209-212, 260-263:

⁵³ F. Macler, "Le texte arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc".

⁵⁴ Ըստ Լիոնէի. տե՛ս յաջորդը:

⁵⁵ St. Lyonnet, "La Version Arménienne des Evangiles et son modèle grec. L'Evangile selon Saint Matthieu", *Revue Biblique*, Janvier 1934. Տե՛ս նաեւ այս հեղինակի յիշատակուած նախորդ աշխատութիւնները:

⁵⁶ E. C. Colwell, "The Caesarean Readings of Armenian Gospel Manuscripts", *Anglican Theological Review*, vol. XVI, 1934, p. 113-132.

⁵⁷ "Thesauri epistolici Lacroziani tomus III", Lipsiae, 1736, p. 201.

⁵⁸ F. Kaulen, "Einleitung in die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testamentes", Freiburg, 1876.

ուենցել⁵⁷ : Հետագայում այդ կարծիքը բաժանել են Կաուլենը⁵⁸ և Էրմոնին⁵⁹ :

Հ. Ս. Կոզեանը Մակարայեցուց Բ. զբոխի բնագրական ուսումնասիրում թեան արդիւնքներով կարողացաւ ցոյց տալ, որ Աստուածաշնչի հայկական թարգմանութեան մէջ թէ՛ Աղեքսանդրեան, թէ՛ Վեցիլեան և թէ՛ Լուկիանեան բնագրերի հետքեր կան⁶⁰ :

Հ. Ն. Ակինեանը հաստատեց և ընդհանրացրեց այս եզրակացութիւնը՝ հիմնուելով Էջմիածնի Մատենադարանի № 193 (= աթմեան Երեւանի Պետ. Մատ. № 193) ձեռագրի մի յիշատակարանի վրայ, որը գրուած է 1299 թուականին : Այս ձեռագիրը բովանդակում է Սողոմոնի զբոխը և փոքր մարդարէնները, որոնց վերջում յիշատակագրուած է. «Ուղղեալ է դաւրինակս զայս յԱղեքսանդրացուց և յԵրուսաղեմացուց աւրինակէ. դարձեալ և ի Զորեք կնոյն Ուրիգենի : Գրեցաւ երկոտասան մարգարէս ըստ Եւթանասնիցն և երկուց թարգմանացն»⁶¹ :

Այս յիշատակարանից երեւում է, որ հայկական թարգմանութիւնները հիշատակների և ուղղումների էին ենթարկուել ոչ միայն Աղեքսանդրեան («Աղեքսանդրացուց») և Որոզինէսի Քառիջեան բնագրերի հիման վրայ, այլև Լուկին անդամ ստուգուել էին Կեսարեան («Երուսաղեմացուց») բնագրով, ժամանակի ընթացքում առաջացած այսպիսիւնների վերացման համար :

Հետևութիւնն այն է, թէ հայկական թարգմանութիւնները պարբերաբար ստուգումների են ենթարկուել :

Այս կապակցութեամբ ասենք, որ Որոզինէսի Վեցիլեանի և Քառիջեանի հետքերը՝ աստղանշերը և, երբեմն նաև, բրդաձևերը երևում են մեր հին գրչագրերում. ինչպէս նաև լուսանցներում որոշ ընթերցուածները՝ Ակիւղասի, Սիմաքոսի և Թէոդոտիոնի թարգմանութիւններից : Այսպիսի ձեռագրեր են՝ Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 178 (1253-55 թթ.), № 4243 (1263 թ.), № 345 (1270 թ.), № 199 (1271 թ.), № 179 (1292 թ.), № 177 (1292 թ.), № 180 (1295 թ.), № 353 (1317 թ.), № 206 (1318 թ.), և այլն : Այսպիսի մի օրինակ է նաև Վենետիկի Միքիթարեան Մատենադարանի № 1 ձեռագիրը (1319 թ.), որը Զօհրապեանին հիմնական օրինակ է ծառայել՝ Աստուածաշնչի քննական հրատարակութեան համար⁶² :

Վեցիլեանից եկող պայմանական նշանների (աստղանշեր և բրդաձևեր) և լուսանցագրութիւնների հաւաքումը, համադրումը և բաղդատական կարգով ուսումնասիրումն անտարակոյս մեծ նպաստ կը բերի հայկական Աստուածաշնչի բնագրական ուսումնասիրութիւններին : Թէ ինչպէս՝ իրրեւ օրինակ բերենք Բ. Թադևոսութեանց Գ գլխի 33 տունը, ուր միեւնոյն նախադասութիւնը կրկնուել է երկու տարբերակով.

59 Վ. Էրմոնի, Քրիստոսական ուսումնասիրութիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ, Բազմավեպ, 1900, էջ 406-410 :

60 Հ. Ս. Կոզեան, Մակարայեցուց Բ. զբոխի հայերէն թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1923. տե՛ս յատկապէս էջ 53-61 :

61 Հ. Ն. Ակինեան, «Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը», էջ 555 :

62 Զեռագրի նկարագրութիւնը տե՛ս Հ. Գ. Զարբանդյան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1889, էջ 129-141 : Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Մայրցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Միքիթարեանց ի Վենետիկ, հա. Ա. Վենետիկ, 1914, էջ 1-20 :

Միքէ որպէս մեռանիցի անգգամ, մեռաւ Արեւնէր. եթէ ըստ մահանն Նարադայ մեռաւ Արեւնէր:

Մէկը միւսից զանազանելու համար ընդգծեցինք առաջինը:

Ձեռագրերի համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ այստեղ միևնոյն նախադասութեան տարրեր ծագում ունեցող երկու թարգմանութիւնների միա-կրցում է տեղի ունեցել:

Յունական Եօթանասնից թարգմանութիւնը, որը աղբիւրն է հայկա-կան թարգմանութեան, ունի միայն «եթէ ըստ մահուանն Նարադայ մեռաւ Ա-րեւնէր» ընթերցումը (Sept. I 618), եւ այդպէս է նաեւ մեր հնագոյն ձեռագ-րերում. օրինակ՝ Երեւանի Պետ. Մատ. ձեռ. № 178 (էջ 165ա), № 345 (էջ 206բ) եւ № 177 (էջ 147բ), որոնցից առաջին երկուսը 1253-1270 թթ. ընթաց-քում են ընդօրինակուել, իսկ երրորդը՝ աւելի ուշ՝ 1292 թ. ընդօրինակութիւն է: Այս նոյն ձեռագրերում, որոնք Վեցիջեանից եկած լուսանցադրութիւններ ունեն, լուսանցներում գտնում ենք «Միքէ որպէս մեռանիցի անգգամ, մեռաւ Արեւնէր» ընթերցումը, որը Սիմաքոսի յունարէն թարգմանութիւնից է, ինչ-պէս ցոյց է տալիս «Սիւմ» նշումը:

Սակայն տեսնում ենք, որ հետագայ ժամանակի մի շարք ձեռագրե-րում Սիմաքոսի այս ընթերցումը լուսանցներից անցել է բնագրի մէջ՝ հա-մատեղուելով նախկին ընթերցումի հետ: Այսպէս՝ երկու ընթերցումներն արդէն համատեղուած ենք գտնում Երեւանի Պետ. Մատենադարանի № 18) ձեռագրում (էջ 138բ), որը 1295 թուականից է, եւ № 353 ձեռագրում (էջ 152ա), որը 1317 թուականից է: Այսպէս եւ՝ ուրիշ շատ ձեռագրերում. բաւա-կան է ասել, որ Աստուածաշնչի Զօհրապեան հրատարակութեան համար օգ-տագործուած 8 ձեռագրերն անխտիր բոլորն էլ նոյն երկու տարբերակների հա-մատեղուած ընթերցումն են ներկայացնում⁶³: Այս երեւոյթի հետ պիտի յիշել եւ այն, որ Երեւանի № 206 ձեռագրում Սիմաքոսի ընթերցումը լուսանցից անցել է բնագրի մէջ՝ փոխարինելով նախկին ընթերցումին, իսկ վերջինս դուրս է բերուել լուսանցի վրայ (էջ 131բ): Հաւանաբար կը գտնուեն այսպիսի ուրիշ ձեռագրեր եւս:

Տարբերակների համատեղման եւ կամ փոխարինման վերոյիշեալ երե-ւոյթը Վեցիջեանի կամ Քառիջեանի ազդեցութեան փաստերից է:

Բայց նմանօրինակ փաստերը, լինեն դրանք ազդեցութիւններ Վեցիջ-եանից, թէ մի այլ աղբիւրից, իրենց էութեան մէջ մնում են դրական թիւրի-մացութիւններ եւ բնագրական դուշէ եւ անմեղ խախտումներ: Միւս կողմից ընդօրինակողների անուշադրութեան հետեւանքով առաջ եկած պատահական աղաւաղումներն, իրենց հերթին, ոչ միայն բնագրի լեզուն են աղճատում, այլ-եւ երբեմն նրա մտքերն են այլափոխում: Եւ որ աւելին է՝ կան դէպքեր, երբ բնագիրը խախտման է ենթարկուած դիտումնաւոր կերպով եւ որոշ նպատակնե-րով: Այդ մասին մենք կը բերենք մի ակնառու օրինակ, որի վրայ ժամանակին ուշադրութիւն է հրաւիրել Հ. Գ. Զարբհանյանը⁶⁴:

63 Հմմտ. «Աստուածաշնչի մատեն» (Հրատ. Հ. Յովհ. Զօհրապեանի, միշտադր-եակ), Վեհաթիկ, 1805, էջ 194:

Սոյն հրատարակութիւնն այսուհետեւ կը նշենք «Զօհր.» ձեւով:

64 Հ. Գ. Զարբհանյան, «Մատենադարան...», էջ 208-211:

Խնդիրը վերաբերում է Ղուկասու Աւետարանի ԻՖ գլխի 43-44 տնե-
րին, որոնք, ինչպէս նկատել է Զարրհանալեանը, Աւետարանի որոշ ձեռագրե-
րում վերացուած են:

Այդ տներում պատմուած է, որ Յիսուսը Գեթսեմանի պարտէզում
տաղնապաշար արիւն էր քրտնում եւ աղօթում, եւ հրեշտակից քաջալերանք
էր բնդունում:

Եւ երեսեցաւ նմա հրեշտակ յերկնից եւ զօրացուցանէր զմա. եւ էր ի
տագմապի, եւ մտադիւրութեամբ եւս կայր յաղօրս: Եւ հոսէին ի նմանէ քըր-
տունք իրոնք զկայալակս արեան ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր:

Այդ՝ է դարի վերջերին Թէոդորոս Քոթենաւորի մի ճառից տեղեկա-
նում ենք, որ Հայաստանում Մայրապոմեցի աղանդաւորներն առարկելով, որ
Քրիստոս «ոչ տկարութեամբ, այլ կարողութեամբ յաղթեաց մարտի թշնամ-
ւոյն», մերժում էին բնդունել վաւերականութիւնը Աւետարանի յիշեալ երկու
տների, որոնք «յաղօթակացութեանն զաւաքրտնութիւնն պատմեն ամենակա-
րողի Բանին Աստուծոյ». իսկ Քոթենաւորի աշակերտ Յովհան Օձնեցին յաջորդ
դարի սկիզբներին, յանդիմանական խօսք ուղղելով նոյն աղանդաւորներին, ա-
սում էր:

«Եւ սակայն լիրբ եւ շար լինելով՝ զանպարշտութեանդ ոչ գիտացեր
դյադուրդ... Յորժամ տեսանես զմարդկային ինչ ուրուք ճառեալ զՔրիստոսի
կրիցն, յանդգնիս աներկիրաբար ի գրեցելոց անտի՝ որ զայն քարոզէ, ի բաց
ջնջել զբանն»:

Ուրեմն Մայրապոմեցիներն «աներկիրաբար» յանդգնել էին «ի բաց
ջնջել» Աւետարանի խօսքերը:

Ահա թէ ինչո՛ւ են վերացուած Ղուկասու Աւետարանի յիշեալ երկու
տները որոշ ձեռագրերում:

Յ. Ս. ԱՆԱՍԵԱՆ

(Շար. 1)